

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/65/394-397>**Həmidə Əhməd qızı Xanməmmədova**

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

asnh440@gmail.com

**ŞABRAN RAYONUNUN TƏBİİ ŞƏRAİT VƏ EHİYATLARININ TƏSƏRRÜFATIN
İNKİŞAFI BAXIMINDAN İQTİSADI – COĞRAFİ XARAKTERİSTİKASI**

Açar sözlər: təbii şərait, resurs potensialı, yüksəklik qurşaqları, su ehtiyatları, faydalı qazıntılar, bitki örtüyü, torpaq örtüyü

**Economic and geographical characteristics of natural conditions and resources
of Shabran region in terms of economic development****Summary**

The article assesses the natural conditions and resources of Shabran region in terms of economic development and analyzes its economic and geographical characteristics. As a result of the analysis, it was determined that the region has a very high natural resource potential. In particular, its coastal strip creates favorable conditions for the development of the tourism complex, and mineral water fields create favorable conditions for the development of medical tourism. Although the total area is 108.8 thousand km^2 , 52.2 thousand km^2 or more than 48% of the total area is agricultural land. Analysis of the complex of natural conditions shows that the region has a natural resource potential that can affect the development of a very high economic complex. In the near future, we have recommended the inclusion of this potential in the development cycle of the economy as a key strategic direction. Also, specialization of the agriculture in accordance with the natural potential of the altitude zones should be considered as a necessary condition.

Key words: natural conditions, resource potential, elevation zones, water resources, minerals, vegetation, ground cover

Giriş

Regionun təbii sərvətlərinin ətraflı öyrənilib istehsala cəlb olunması, istehsal sahələrinin genişləndirilməsi, onların kompleks etməsi ilə yanaşı təbiətin mühafizə olunması kimi mühüm vəzifələrin həllini də tələb edir. Bu baxımdan regionun təbii ehtiyatlarının hərtərəfli öyrənilməsinin mühüm iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Regionda təbii ehtiyatların mənimsənilməsi fiziki coğrafi baxımdan çətin relyef, iqlim və təbii fəlakət lərlə (uçqun, sel, dolu, sürüşmə və s.) bağlıdır. Şabran rayonunu təbii şəraiti və təbii ehtiyatlarının rəngarəng olması iqtisadi inkişaf üçün əlverişli imkanlar yaratmaqla yanaşı həm də, kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat bir sözlə təsərrüfatın kompleks inkişafında əsas əsas amillərdən biri kimi iştirak edir.

Regionda təsərrüfat kompleks inkişafı üçün onun həm təbii şəraitinin həm də təbii ehtiyatlarının ictimai iqtisadiyyata cəlb edilməsi zəruriyyəti yaranır. Təsərrüfatın inkişafı üçün regionun təbii resurs potensialının ən vacib faktorlardan biridir. Regionun təbii resurs potensialı dedikdə burada təbii şərait və təbii ehtiyatların mövcud cəm potensialı başa düşülür.

$$\text{Resurs potensial} = T_{\text{şərait elementləri}} + T_{\text{ehtiyatlar}}$$

Təbii şəraitin təsərrüfat kompleksinə təsir elementləri aşağıdakılardır:

Sahəsi, iqlim, relyef, torpaq örtüyü, su ehtiyatları, heyvanlar aləmi və bitki örtüyü, faydalı qazıntı

Sahəsi - Rayonun ümumi ərazisi 108.8 min ha-dır. Ərazinin təqribən 20 %-ni meşəliklər təşkil edir. Ümumi istifadədə olan torpaq sahəsi 108,0 min ha, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar isə 52.2 min hektar təşkil edir. Statistik məlumatlara əsasən rayon 1 şəhər, 68 kənddən ibarətdir. (3)

Relyef - Relyef şəraiti burada regionda təsərrüfatın inkişafını müəyyən edən əsas amildir. Relyefin hündürlüyü və meyilliyi çox olan ərazilər isə təsərrüfatda istifadə edilməsinə ciddi təsir göstərir. Şabran rayonunun 55% dağlıq ərazinin, 45% isə dağətəyi maili düzənliklərin və ovalıqların payına düşür. Xəzər dənizindən qərbə doğru getdikcə ovalıqlar dağətəyi düzənliklərlə, sonra isə iri dağ sistemləri ilə əvəz olunur Şabran rayonunun relyefin təsərrüfat kompleksinə təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə tərəfimizdən Şabran rayonunun yerləşdiyi ərazinin qurşaqlar üzrə bölgüsü həyata keçirilmişdir. (6)

Ərazi aşağıdakı yüksəklik qurşağına bölünmüşdür:

- 1) Orta dağlıq qurşaq mütləq yüksəkliyi 600-800 m-dən 2000-2200 m-ə çatan ərazilər daxildir.
- 2) Aşağı dağlıq qurşaq 200 m-dən 600-800 m-ə qədər olan əraziləri əhatə edir.

3) Düzənliklər 28 m-dən başlayaraq 200 m-ə qədər olan sahəni əhatə edir

Xəzər dənizindən qərbə doğru getdikcə ovalıqlar dağətəyi düzənliklərlə, sonra isə iri dağ sistemləri ilə əvəz olunur. (60)

Reylefden asılı olaraq təsərrüfatın inkişaf sahələrini xarakterizə edək:

Orta dağlıq qurşağ - Ərazidə heyvandarlıq, dəmyə əkinçiliyi və meyvəçiliyin inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Orta dağlıq ərazilərin kifayət qədər rütubət alması bu zonada dəmyə şəraitində əkinçiliyin aparılmasına imkan verir. (7)

Alçaq dağlıq qurşağ - Əhalinin əsas məşğuliyəti dəmyə əkinçiliyi, maldarlıq və bağçılıqdır. Düzənlik və dağətəyi sahələr təsərrüfat baxımından daha əlverişli mövqeyə malikdir. (7)

Düzənliklər - Düzənlik və dağətəyi sahələr təsərrüfat baxımından daha əlverişli mövqeyə malikdir. Düzənlik ərazilərdə qışın mülayim keçməsi payızlıq buğdadan, yayın isti keçməsi isə kənd təsərrüfatı bitkilərindən bir neçə dəfə məhsul götürmək imkanı yaradır. Bu ərazilərdə üzümçülük, maldarlıq, quşçuluq və s. sahələr relyef şəraitinin inkişafından asılı olaraq formalaşmışdır. (7)

Rayonun kəskin parçalanmış yüksək dağlıq relyefi əhalinin məskunlaşması və təsərrüfat sahələrinin inkişafı üçün çox əlverişsizdir. Bu ərazilərdə şəhər və kəndlər salmaq, yollar çəkmək, təsərrüfat obyektləri tikmək mümkün deyil. Təsərrüfatın inkişafı relyefin təsir imkanları ilə əlaqədardır. Çünki meyillilik çoxaldıqca kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasında çətinlik törətdiyindən yuxarı zonalarda kənd təsərrüfatının əsasən heyvandarlıq və bitkiçilik aşağı zonalarda isə heyvandarlıq bitkiçilik, üzümçülük və digər təsərrüfat komplekslərinin hal – hazırkı inkişafda əsas ixtisaslaşma istiafəti kimi qəbul edilməsi zəruridir.

İqlim - Şabran rayonunda düzənliklərdən dağlara doğru ərazinin mütləq hündürlüyü kəskin dəyişdiyinə görə iqlim şəraitində də böyük fərqlər əmələ gəlir. Əsas iqlim yaradan amillər Günəş radiasiyası, hava küləklərinin sirkulyasiyası və səth örtüyü hesab olunur. Şabran rayonunda düzənliklərdən dağlara doğru ərazinin mütləq hündürlüyü kəskin dəyişdiyinə görə iqlim şəraitində də böyük fərqlər əmələ gəlir. Burada iqlimin bir çox göstəriciləri əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinə, onun müxtəlif sahələrinin inkişafına kömək edir. (7)

Düzənlik ərazilərdə əsasən isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi, dağətəyi ərazilərdə mülayim isti (7).

Orta və yüksək dağlıq ərazilərdə - rütubətli soyuq və dağ tundra iqlimi yayılmışdır. Düzənlik ərazilərdə qışın mülayim keçməsi payızlıq buğdadan, yayın isti keçməsi isə kənd təsərrüfatı bitkilərindən bir neçə dəfə məhsul götürmək imkanı yaradır. (7)

Cədvəl 1

Şabran rayonunun təsərrüfat kompleksinə təsir göstərən əsas iqlim göstəricilərinin xarakteristikası

Rayon	İl ərzində ümumi günəş radiasiyası kkal/sm ²	İl ərzində ümumi günəş parıltısının miqdarı, saat	İl ərzində ümumi atmosfer yağıntılarının miqdarı, mm	İl ərzində ümumi küləyin orta sürəti m/san	İl ərzində ümumi ən çox dolu olan günlər,	Orta illik temperatur	Şaxtasız günlərin sayı
Şabran	124 - 136	2000 -2200	400 - 600	2-dən az, 2-4	0,5 – 2 və az	8–10°	185–235 gün

Ən isti aylarda temperatur 20° - yə, mütləq maksimum isə 37-39° - yə çatır. Yay fəslə nisbətən sərin, iyulun orta aylıq temperaturu 19-24° təşkil edir. Ən soyuq ayın (yanvar) orta aylıq temperaturu dağlıq ərazidə 2-3° şaxta, aranda isə təxminən 1° isti təşkil edir. Regionda mütləq minimum temperatur bəzən -20° - dək düşə bilər. Ərazi davamlı qar örtüyü ilə səciyyələnir: dağlıq ərazilərdə 50-80 gün, aranda isə 20 gündən artıqdır. (7)

Şimal şərq sahələrinə soyuq şimal kütlələrinin daxil olması nəticəsində havanın temperaturu aşağı düşür, güclü soyuqlar müşahidə edilir. Qışda belə hava şəraitinin yaranması çoxillik kənd təsərrüfatı bitkilərinə, xüsusilə burada geniş sahə tutan meyvə bağlarına, payızlıq dənli bitkilərə ciddi ziyan vurur. Yay aylarında isə tropik hava kütlələrinin əraziyə daxil olması nəticəsində temperatur artır, havanın quruluşu yüksəlir.

Torpaq örtüyü - Yerli təbii - ekoloji şəraitdə səthin meyl, yamacların ekspozisiyası, hündürlük qurşaqlarında və üfiqi istiqamətlərdə olan parçalanma, iqlim və hidroenerji şəraitlə, xüsusən insanların təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri ilə əlaqədar olaraq regionun torpaqları çox mürəkkəb və rəngarəngdir.

Rayonun Xəzəryanı ovalıq hissəsi - Samur – Dəvəçi ovalığı yarımsəhra lanqsafta malikdir. Xəzəryanı ərazidə, dənizin sahilində qumluqlar, üstünlük təşkil edir. (7)

Rayonun şimal şərq hissəsində - Yerləşən düzənlik sahədə torpaq örtüyü zəif inkişaf etdiyindən əsasən boz, boz çəmən və şorakətvari torpaqlar yayılmışdır. (9)

Rayonun dağətəyi və alçaq dağlıq hissələrində - Bu ərazilərin çoxu antropogen təsir nəticəsində xeyli dəyişmişdir. Belə ki, şabalıdı, açıq şabalıdı torpaqlar üstünlük təşkil edir. (7)

Şabran rayonundan cənubda olan ərazilərdə boz və boz - çəmən torpaqları, cənub - şərq kənarında boz - qonur torpaqlar yayılmışdır. Bu torpaqlarda suvarma şəraitində bostan - tərəvəz məhsulları, üzüm, taxıl və meyvələr yetişdirilir. Alçaq dağlıq zonaları örtən torpaqlarda dəmyə şəraitində tərəvəz məhsulları və meyvə əkilir. (7)

Bitki örtüyü - Regionda torpaq qatı müxtəlif olduğu kimi, bitki örtüyü də tip və növlərə görə müxtəlifdir.

Samur – Dəvəçi ovalığının rayon ərazisindən keçən hissəsində - yovşanlı – şoran otlu yarımşəhra bitkiləri üstünlük təşkil edir. (2)

Rayonun dağətəyi və alçaq dağlıq hissələrində - kolluqlar, bozqır çəmən – çöl bitkiləri yayılıb. Bu ərazidə yabani halda ağac-kol bitkilərindən uzunsaplaq palıd, gürcü palıdı (Gilgil-çayın orta axarının sahilində), qıvrımyarpaq palıd, tüklü palıd, qaratikan kolluqları, yabani üzüm (qora), yabani nar, böyürtkən, moruq, zirinc, ot bitkilərindən pişik quyruğu, şiyav (ipək otu) və s. bitkilər bitir. (2)

Rayonun orta dağlıq ərazisində (500-800 metr) - yağıntılardan bir qədər artması ilə əlaqədar zəngin meşə florası üstünlük təşkil edir. Meşələrin sahəsi 21500 hektardır. Ümumiyyətlə regionun 19-20 %-i meşələrlə örtülüdür. Şabran rayonunun meşələrində fisdıq, palıd və vələs ağacları daha geniş yayılmışdır. (2)

Şabran rayonunun ərazisi müalicəvi əhəmiyyətli bitki növləri ilə də zəngindir. Belə ki, dağ kserofit bitkiləri arasında xüsusi yer tutan kəklik otu dağ landşaftı üçün xarakterlidir. Temperatur və rütubətin dəyişməsindən asılı olaraq rayonun müxtəlif ərazilərində əməköməci, əvəlik, bağayarpağı, səhləb, çobanyastığı, andız, biyan, boyaqotu, xanımotu, qızılçıqəyi, dəmirov otu, gicitkən, dağ keşnişi, yabani sarımsaq, çay tikanı, üzərlik otu, quş armudu, itburnu, sumaq, qarağat və s. bu kimi müalicəvi əhəmiyyətli olan dərman bitkiləri bitir. (2)

Su ehtiyatları - Su ehtiyatlarının (çaylar, buzlaqlar, yeraltı sular və kanallar) başlıca istehlakçıları suvarma əkinçiliyi, sənaye və kommunal - məişət təsərrüfatıdır. Su ehtiyatları regionda təsərrüfat sahələrinin inkişafı və yerləşdirilməsi üçün mühüm amillərdən sayılır. Ərazidəki çayların qida rejimində əsas yeri qar, yeraltı və qismən yağış suları təşkil edir. Qidalanma ehtiyatından asılı olaraq çayların axımı 0,5 l/san - dən 25 / san dək dəyişir və cüzi bir sahədə 30 l/san-ə çatır. Əsas çayları Vəlvələ, Gilgil, Dəvəçi, Şabran çaylarıdır. (7)

Vəlvələçay – Hövzənin orta eni 6,4 km, orta hündürlüyü 1495 m-dir. Vəlvələçayın orta meyilliyi 30,1 % 0, çay şəbəkəsinin sıxlığı 0.84 km/km-dir. Vəlvələçay yaz gursulu və payız daşqınlı rejimə malikdir. Vəlvələçayın su ehtiyatlarından suvarmada Samur Abşeron kanalının qidalanmasında istifadə edilir. Çayda gücü 230 kvt olan Vəlvələ su elektrik stansiyası fəaliyyət göstərmişdir. (4)

Şabrançay - Şabrançayın uzunluğu 53 km, hövzəsinin sahəsi 203 km²-dir. Əsas qolları Zeyvəçay və Çiçəçaydır. Hövzəsində meşə 42 km² sahəni əhatə edir. Orta çoxillik su sərfi 0,36 m³ / s - dir. Çayın orta meyilliyi 32,0 % 0, çay şəbəkəsinin sıxlığı isə 0,57 km / km² - dir. Suyu hidrokarbonatlı - kalsiumludur və minerallaşma dərəcəsi 500 mq / l çox olur. Su ehtiyatları əsasən suvarmada istifadə edilir. (4)

Dəvəçiçay - Dəvəçiçayın uzunluğu 45 km, hövzəsinin sahəsi 239 km² - dir. Çayın orta meyilliyi 34,6% 0, çay şəbəkəsinin sıxlığı 0,77 km / km² -dir. Dəvəçiçay daşqın rejimli çaydır, odur ki, əsas qida mənbəyi yağış sularıdır. Qrunt suları qidalanmada 20% qədər, qar suları isə çox cüzidir, təqribən illik axım həcmində 5% qədərini təşkil edir. (2)

Gilgilçay - Gilgilçayın uzunluğu 72 km, hövzəsinin sahəsi 800 km²-dir. Hövzəsinin orta eni 11,1 km, orta yüksəkliyi isə 972 m dir. Çay şəbəkəsinin sıxlığı 0,55 km / km² dir. Əsas qida mənbəyi yağış suları (75 %) və yeraltı sularıdır (15 % -dən çox), qar sularının qidalanmada rolu cüzidir. Suyundan əsasən suvarmada istifadə edilir. (2)

Mineral su ehtiyatları - Şabran rayonunun ən mühüm sərvətlərindən biri hesab olunur. Regiondakı Qalaaltı, Xaltan, mineral və termal bulaqlar kurort - rekreasiya təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyəti böyükdür. (1)

Qalaaltı - Qalaaltı mineral suyu 1960 - cı ildən geniş miqyasda istifadə olunur. Qalaaltı - Azərbaycanın orijinal və son dərəcə cazibədar balneoloji kurortudur. O dəniz səviyyəsindən 1000 m hündürlükdə Böyük Qafqazın mənzərəli dağ ətəklərində yerləşir. Qalaaltı suyunun debiti 225 l/sut. olmaqla, ondan böyrək və revmatizm xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir. Bura kristal şəffaflığında olan havası ilə, xüsusi təbii gözəlliyə malik, Xəzər dənizinin sahilində cazibədar meşəli yamaqlarda olan bir yerdir. Burada dağ havası, dəniz hava ilə birləşir və insanların özünü rahat hiss etdiyi aşağı rütubətli iqlim yaradır. (5)

“İsti su” - Dəhnə kəndindəki “İsti su” müalicə ocaqlarında da insanlar həmin mineral sularla müalicə olunurlar. Ancaq bu müalicə ocağı idarə olunma nöqtəyi nəzərində dövlətin nəzdində olmadığı ictimai

iqtisadiyyata cəlb edilməmişdir. Gələcəkdə burada istirahət komplekslərinin yaradılması və mualicə kurort turizminin inkişafı üçün istifadə edilmə imkanları perspektiv istiqamət kimi nəzərə alınmışdır. (5)

Faydalı qazıntı - Şabran rayonu zəngin faydalı qazıntı yataqları: neft, təbii qaz, çınqıl, qum, gil, mərmər və digər xammal ehtiyatları ilə də zəngindir. Xüsusilə şəhər yaşayış məntəqələrinə yaxın olan və istifadə edilməsi iqtisadi cəhətdən səmərəli sayılan faydalı qazıntı yataqlarının istismarı sənaye müəs sisələrinin yaradılmasına imkan verir.

Neft - qaz ehtiyatları - Regiondakı neft - qaz ehtiyatları Böyük Qafqazın cənub - şərq qurtaracağında, Xəzərsahili ovalıqda və Xəzərin şelf zonasında çıxarılır. Ərazidə neft - qaz ehtiyatı III dövr çöküntülərində əmələ gəlmiş və 1930-cu illərdən aşkar edilməyə başlanmışdır. Ərazidə ilk neft yataqları Şurabad sahəsində, daha sonra isə Bəyimdağ - Tığçay sahəsində aşkar edilmişdir. Əsasən bu ehtiyatlar Şabran rayonu ərazisində (Keşçay, Siyəzən - Narda ran, Əmircan, Zoğlu - Zeyvə, Təngi, Saadan və s.) cəmlənmişdir. Ərazinin qərb hissəsinin mürəkkəb dağlıq rel yefi - sıldırımli yamaclar, dərin dərələr, sürüşmələr və s. Zağlı - Zeyva, Əmirxanlı, Siyəzən-Təngi yataqlarından istifadəni çətinləşdirir. Hal-hazırda bu yataqların tam mənimsənilməsi başa çatdırılmamışdır. Hələlik perspektivli proqnoz ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi istiqamətində geoloji tədqiqat yaxın gələcəkdə Şabran rayonu ərazisində neft yataqlarının 1500 metrədən yüksəklik zonalar da yerləşən və dəniz sahili zolaqda yerləşən neft yataqlarının mənimsənilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. (7)

Tikinti materialları - ehtiyatı əsasən Qusar, Qudyal, Vəlvələ, Gilgil, Dəvəçi və Ata çaylarının yataqlarının gətirmə konuslarında (çınqıl, qum) cəmlənmişdir. Qonaqkənd - Gilgilçayın qum və çınqıl ehtiyatları 11,6 min m³ hesablanmışdır. Bununla yanaşı Qusar maili düzənliyində və Samur - Dəvəçi ovalığında tikinti sənayesi üçün mühüm xammallardan biri olan gil yataqları yerləşir. Şabran rayonu ərazisində yerləşən xammal ehtiyatlarından daha geniş və səmərəli istifadə edilməsi regionun iqtisadiyyatının inkişafına, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına kömək etmiş olar. (9)

Hal – hazırda yaşayış məntəqələrinin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dağlıq zonaların ərazi potensialından və ya dəniz sahili zonanın 0 – 500 metr hündürlüklərindən səmərəli istifadə olunmur. Çünki bura da sahil zolağında turizm kompleksinin inkişafı üçün iqlim şərait elementləri əlverişli şərait yaratdığına görə hələlik bu sahələr sadəcə olaraq ümumi istifadə də olan torpaq sahələri kimi xarakterizə olunur. Bu potensialın Şabran rayonunun təsərrüfatının inkişaf dövrünə daxil edilməsi zəruridir.

Nəticə

Apardığım təhlillər Şabran rayonunun təbii şəraiti və ehtiyatlarının təsərrüfatın inkişafı baxımından qiymətləndirilməsi və onun iqtisadi – coğrafi xarakteristikası istiqamətində aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan vermişdir.

❖ Yüksəklik qurşaqları üzrə su ehtiyatları, iqlim ehtiyatları, mineral xammal ehtiyatları təsərrüfatın inkişafına əlverişli şərait yaradan amillərdən biridir.

❖ Şabran rayonu Quba – Xaçmaz iqtisadi rayonu əhalisinə görə, sahəsinə görə xüsusi çəkisi olduğuna baxmayaraq ümumdaxili məhsulun perspektivdə artırılması üçün böyük imkanlar açır.

❖ Bütün bu sahələrin yüksəklik qurşaqları yüksəklik qurşaqlarə üzrə ixtisaslaşmasının həyata keçirilməsi zəruri nəticələrdən biridir.

References

1. Guba - Khachmaz economic geographical region Passport-2015
2. az.wikipedia.org/
3. shabran-ih.gov.az
4. Hydrography of Azerbaijan
5. president.az
6. Hasanaliyeva L.H. Impact of population settlement on the North-Eastern slope of the Greater Caucasus on landscape transformation
7. Imrani Z.T. Guba-Khachmaz economic region. Baku: Elm, 2007, 172 p.

Rəyçi: dos.M.Babayev

Göndərilib: 17.04.2021

Qəbul edilib: 22.04.2021